

Шановні студенти 3-го курсу!

Зважаючи на те, що карантин в Україні продовжений до 11 травня, наші заняття також будуть продовжуватися в дистанційному режимі. Тому на наступні 2 тижні (до подальших розпоряджень керівництва) пропонується така програма:

Патопсихологія

Замість занять, що мали відбутися 28-го квітня та 5 травня, і які мали бути присвячені методиці «Фрустраційної толерантності» Розенцвейга, тепер ви маєте самостійно опанувати цю методику за пропонованою літературою і здати мені відповідну роботу не пізніше 5 травня включно, щоб я встигла все перевірити і повідомити результати старостам, як звичайно у п'ятницю 8 квітня. В цій роботі не обов'язково викладати теоретичну частину, якість її опанування вами буде зрозумілою з того, як ви обробляєте та аналізуєте отримані результати. Ваше завдання – провести цю методику на собі або на комусь з близьких, представити протокол, де будуть зафіксовані ваші реакції на усі 24 ситуації та індекси цих реакцій відповідно до інструкції в методичній літературі (попереджаю, це – найскладніша частина, тому будьте дуже уважні). Після індексації реакцій вам потрібно відповідно до інструкції скласти підсумкову таблицю, яка також повинна бути представлена в роботі. Аналіз цієї таблиці, підрахунок усіх можливих показників відповідно до інструкції, та підсумковий висновок – це заключна частина вашої роботи. Робота оцінюється від 0 до 4 балів. Бажаю успіху!

[Тест Розенцвейга. Методика рисуночної фрустрації. Взрослый вариант \(модификация Н.В.Тарабриной\) - https://vsetesti.ru/400/](https://vsetesti.ru/400/)

Етнопсихологія

29.04.2020

Замість семінарського заняття з курсу «Етнопсихологія», що повинно було відбутися 29.04.2020, в межах дистанційної форми навчання вам треба буде самостійно опрацювати нижченаведену літературу та опанувати методику «Діагностичний тест ставлень».

Познайомившись з теоретичною частиною вам треба бути зробити стислий опис принципів побудови цієї методики. В практичній

частині ваше завдання буде полягати в тому, щоб обрати на власний розсуд будь-які дві-три етнічні групи, бажано такі, до яких, як ви відчуваєте, ви маєте різне ставлення, та оцінити їх за допомогою відповідного бланку. У підсумку має бути підрахунок та аналіз діагностичного коефіцієнту з підсумковим висновком щодо особливостей вашого ставлення до обраних вами етнічних груп.

Допоміжні матеріали:

Діагностичний тест ставлень. Діагностичний тест ставлень (ДТС) був запропонований Г. Солдатовою (Г. Кцюєвою) для дослідження емоційно-ціннісного компонента етнічних стереотипів [4]. Це оригінальна модифікація методу семантичного диференціала (СД). Від останнього цей тест відрізняється принципом добору шкал. З крайніх, полярних рис, представлених у СД парою антонімів типу «щедрий – жадібний», в ДТС береться лише негативне (в нашому прикладі – «жадібний»), а в ролі противаги – «золота середина» («ощадливий»). Таким чином, шкали ДТС підібрані у такий спосіб, що їхні полюси різняться лише за конотативними параметрами, в той час як їхні смислові значення можуть розцінюватися як досить близькі. За таким принципом сформовано 20 шкал тесту, але, на відміну від СД, їх пропонують респондентам не у вигляді чітко окреслених шкал, а у вигляді на перший погляд хаотично розташованих характеристик (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

БЛАНК ДТС

диплома- тичні	веселі	невідчеп- ні	легко- важні	горді	това- риські	бундючні	лице- мірні
люб'язні	темпера- ментні	слабкоха- рактерні	запальні	дотепні	лагідні	єхидні	підлес- ливі
ощадливі	артистич-	уперті	манірні	винахід-	наполег-	хитрі	жадібні

	ні			ливі	ливі		
уважні	вразливі	безроз- судні	нервові	активні	сміливі	агресивні	докучли- ві
прямоли- нійні	стримані	педан- тичні	байдужі	обережні	охайні	боягузли- ві	нетактов- ні

Кожний рядок містить чотири шкали. Полюси шкал відповідають таким порядковим номерам слів у рядку: перша (1, 8), друга (2, 4), третя (3, 6) і четверта (5, 7). До того ж, риси, розташовані на 1-му, 2-му, 5-му і 6-му місцях, являють собою позитивний полюс шкали, а характеристики, розташовані відповідно на 3-му, 4-му, 7-му і 8-му місцях, – негативний. Іншими словами, схема розташування конотативних значень якостей у загальній матриці має такий вигляд:

+ + - - + + - -

+ + - - + + - -

+ + - - + + - -

+ + - - + + - -

+ + - - + + - -

Досліджуваному пропонується за допомогою характеристик бланка оцінити набір понять «Я», «Ідеал», а також блок типових представників тих етнічних груп, авто- та гетеростереотипи яких належить вивчити (бажано, щоб їх було задано у множині, тобто «типові українці», «типові поляки» та ін.). Поняття оцінюються респондентом за семибальною шкалою, де 7 – максимальний ступінь виразності характеристики. Час виконання завдання не обмежується.

ДТС дає змогу виміряти такі параметри етнічних стереотипів, як амбівалентність, вираженість і спрямованість. Їхні кількісні показники

розглядаються під час аналізу тесту як емпіричні індикатори емоційно-оціночного компонента етнічного стереотипу.

Найважливіший показник ДТС – спрямованість (до речі, іноді саме розрахунками цього показника обмежуються для обробки результатів). Спрямованість (виразність) стереотипу характеризує знак і величину загальної емоційної спрямованості суб'єкта відносно будь-якого об'єкта. Значення діагностичного коефіцієнта (Д):

$$D = \frac{\sum a^+ - \sum a^-}{\sum a_i} (0+1),$$

де $\sum a^+$, $\sum a^-$ — сума усіх відповідно позитивних і негативних рис;
 $\sum a_i$ — загальна сума усіх оцінок.

Показник Д може мати як позитивні, так і негативні значення. Чим більш позитивним є значення коефіцієнта, тим краще досліджуваний ставиться до представників певної етнічної групи.

Обробка результатів ДТС може бути доповнена низкою допоміжних показників. Відомо, що завжди більш коректним є використання не абсолютних значень коефіцієнтів, а відносних. Так, якщо використовувати ДТС для виявлення рівня самооцінки, то можна здійснити це за допомогою абсолютного показника діагностичного коефіцієнта образу «Я». Проте за однакового числового значення цього показника у двох респондентів рівень самооцінки може інтерпретуватися у одного з них як високий (якщо діагностичний

коефіцієнт образу «Я» дорівнює або навіть перевищує аналогічний показник для образу «Ідеал»), а в іншого – як низький (якщо відстань між діагностичними коефіцієнтами образів «Я» та «Ідеал» буде значною). Тому для аналізу самооцінки коректніше використовувати показник, що являє собою в числовому вираженні різницю між діагностичними коефіцієнтами образів «Ідеал» та «Я».

Зручною моделлю для аналізу етнічної ідентифікації може слугувати ступінь збіжності образу «Я» з образами різних етносів. Показником етнічної ідентифікації можна вважати різницю між діагностичними коефіцієнтами образу «Я» та образами типових представників певної національності. Очевидно, що чим ближчий до нуля цей показник, тим більш подібні за спрямованістю емоційно-ціннісні компоненти образу «Я» та етнічного стереотипу, а отже, тим вище рівень етнічної ідентифікації; чим більш відмінним від нуля буде цей показник, тим більш чужою відчуває респондент певну етнічну групу. При цьому важливе значення, як і в інших показниках, має його знак, який дає змогу судити про те, як сприймає себе досліджуваний – більш чи менш позитивною людиною порівняно з типовим представником певної національності. Зіставляючи образ «Я» з типажми різних етнічних груп, відповідно, отримаємо низку показників етнічної ідентифікації, проранжувавши і порівнявши які, дослідник зможе визначити, з якою етнічною групою респондент ідентифікує себе більшою мірою, а з якою – меншою. Зручною моделлю для аналізу етнічної ідентифікації може слугувати ступінь збіжності образу «Я» з образами різних етносів. Показником етнічної ідентифікації можна вважати різницю між діагностичними коефіцієнтами образу «Я» та образами типових представників певної національності. Очевидно, що чим ближчий до нуля цей показник, тим більш подібні за спрямованістю емоційно-ціннісні компоненти образу «Я» та етнічного стереотипу, а отже, тим вище рівень етнічної ідентифікації; чим більш відмінним від нуля буде цей показник, тим більш чужою відчуває респондент певну етнічну групу. При цьому важливе значення, як і в інших показниках, має його знак, який дає змогу судити про те, як сприймає себе досліджуваний – більш чи менш позитивною людиною

порівняно з типовим представником певної національності. Зіставляючи образ «Я» з типажамі різних етнічних груп, відповідно, отримаємо низку показників етнічної ідентифікації, проранжувавши і порівнявши які, дослідник зможе визначити, з якою етнічною групою респондент ідентифікує себе більшою мірою, а з якою – меншою.

Зручною моделлю для аналізу етнічної ідентифікації може слугувати ступінь збіжності образу «Я» з образами різних етносів. Показником етнічної ідентифікації можна вважати різницю між діагностичними коефіцієнтами образу «Я» та образами типових представників певної національності. Очевидно, що чим ближчий до нуля цей показник, тим більш подібні за спрямованістю емоційно-ціннісні компоненти образу «Я» та етнічного стереотипу, а отже, тим вище рівень етнічної ідентифікації; чим більш відмінним від нуля буде цей показник, тим більш чужою відчуває респондент певну етнічну групу. При цьому важливе значення, як і в інших показниках, має його знак, який дає змогу судити про те, як сприймає себе досліджуваний – більш чи менш позитивною людиною порівняно з типовим представником певної національності. Зіставляючи образ «Я» з типажамі різних етнічних груп, відповідно, отримаємо низку показників етнічної ідентифікації, проранжувавши і порівнявши які, дослідник зможе визначити, з якою етнічною групою респондент ідентифікує себе більшою мірою, а з якою – меншою.

Зручною моделлю для аналізу етнічної ідентифікації може слугувати ступінь збіжності образу «Я» з образами різних етносів. Показником етнічної ідентифікації можна вважати різницю між діагностичними коефіцієнтами образу «Я» та образами типових представників певної національності. Очевидно, що чим ближчий до нуля цей показник, тим більш подібні за спрямованістю емоційно-ціннісні компоненти образу «Я» та етнічного стереотипу, а отже, тим вище рівень етнічної ідентифікації; чим більш відмінним від нуля буде цей показник, тим більш чужою відчуває респондент певну етнічну групу. При цьому важливе значення, як і в інших показниках, має його знак, який дає змогу судити про те, як сприймає себе досліджуваний –

більш чи менш позитивною людиною порівняно з типовим представником певної національності. Зіставляючи образ «Я» з типажамі різних етнічних груп, відповідно, отримаємо низку показників етнічної ідентифікації, проранжувавши і порівнявши які, дослідник зможе визначити, з якою етнічною групою респондент ідентифікує себе більшою мірою, а з якою – меншою.

06.05.2020

Замість лекції з курсу «Етнопсихологія», що повинна була бути прочитана студентам 3-го курсу, в межах дистанційної форми навчання їм треба буде самостійно опрацювати нижченаведену літературу та написати відповідний реферат на тему: «Етнічна ідентичність», висвітливши наступні питання: Поняття етнічної ідентичності: Структура національної ідентичності; Параметри етнічної ідентичності: Способи дослідження етнокультурної ідентичності; Формування етнічної ідентичності та її види.

Допоміжні матеріали:

3. 2. Етнічна ідентичність

3.2.1. Поняття етнічної ідентичності

Етнічна ідентичність – це результат процесу самоототожнення суб'єкта з однією або декількома етнічними групами на тлі диференціації від інших етнічних груп, що виражається в почутті спільності з членами цієї групи, з якою відбувається ототожнення, і сприйнятті як цінності її основних характеристик. У сучасній етнопсихології прийнято розрізняти поняття «етнічна ідентичність» і «**етнічність**». Під етнічністю розуміють аскриптивну, тобто приписувану суспільством категорію, в той час як етнічна ідентичність є результатом самокатегоризації, вона конструюється індивідом на основі етнічності, але може як збігатися, так і не збігатися з останньою [5].

Етнічна ідентичність в сучасній психології трактується як найважливіша складова **актуального етнопсихологічного статусу особистості**. Під актуальним етнопсихологічним статусом (АЕПС) особистості О. Г. Асмолов і О. І. Шлягіна – автори цього поняття – розуміють ступінь вираженості і знак етнічної ідентифікації особистості, спрямованість і зміст авто- і гетеростереотипів, рівень етнічної толерантності, а також можливі трансформації її мотиваційно-сміслової сфери, які виникають під час взаємодії з представниками інших етнічних груп і під час вирішення конфліктних ситуацій в іншому культурному середовищі [1]. Неважко побачити, що в такому варіанті поняття актуального етнопсихологічного статусу певною мірою також перетинається з поняттями етнічної свідомості та самосвідомості, які широко вживаються іншими вченими і були розглянуті раніше.

Під час зіставлення понять етнічної самосвідомості й етнічної ідентичності стає очевидним, що є автори, які користуються цими поняттями як синонімами. Ясно це і під час зіставлення вітчизняної і зарубіжної літератури: у вітчизняних виданнях буквально до останніх десятиліть поняття «ідентичність» практично не вживалося, в той час як воно було дуже поширене на Заході, фактично замінюючи собою найбільш традиційний варіант поняття етнічної самосвідомості.

В останні роки, коли у вітчизняній психології починають використовувати обидва поняття, деякі вчені по-різному трактують їх співвідношення: в одних дослідників (наприклад, у М. О. Шульги) етнічна ідентичність сприймається як більш вузьке поняття порівняно з етнічною самосвідомістю і в цьому випадку сприймається як складова частина (іноді центральна) останньої. В інших авторів (наприклад, у В. Ю. Хотинець) етнічна ідентичність може виступати як рівень (як правило, найбільш зрілий) етнічної самосвідомості або як форма її кінцевого, найбільш розвиненого стану. У третіх, наприклад, у Г. У. Солдатової, етнічна ідентичність і етнічна самосвідомість виступають як поняття, які частково перетинаються, але не збігаються: з одного боку, етнічна ідентичність є більш

вужьким поняттям, бо виступає лише в якості когнітивно-мотиваційного ядра етнічної самосвідомості, але, з іншого боку, етнічна ідентичність є більш широким утворенням порівняно з етнічною самосвідомістю, бо включає не тільки шар усвідомлюваного, але і шар несвідомого. Дещо по-іншому співвідносить поняття етнічної ідентичності та етнічної самосвідомості Т. Г. Стефаненко. На її погляд, поняття етнічної ідентичності ширше, ніж поняття етнічної самосвідомості, по-перше, тому що етнічна ідентичність містить також шар несвідомого, а по-друге, тому, що включає також ціннісне й емоційне значення, що надається людиною членству в групі. Згідно з Т. Г. Стефаненко, етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення, але і сприйняття, оцінювання, переживання своєї приналежності до етнічної спільноти. Нам найбільш близька остання точка зору, але ми уточнили б її ще, підкресливши, що в нашому розумінні етнічна ідентичність це не тільки усвідомлення і переживання свого членства в спільноті, а й реальне «проживання» в якості члена етнічної групи, тобто відповідно до прийнятого в цій групі способу життя. Іншими словами, додаючи до когнітивної та емоційної ще і поведінкову складову етнічної ідентичності, ми вважаємо це найбільш логічним у рамках діяльнісного підходу до ідентичності.

Відсутність однозначності у вживаних поняттях є характерною і для зарубіжної літератури з етнічної ідентичності. Це виражається в наступному:

- змішуються поняття етнічної ідентичності та національної (громадянської). Так, якщо дослідження проводиться в Великобританії, то необхідно розрізняти британців як національну спільноту і найрізноманітніші етнічні групи, що її складають – англійців, шотландців, індійців тощо. Аналогічно, якщо робота проводиться в Україні, то необхідно диференціювати громадян України як загальнонаціональну спільноту і близько 130 етнічних груп, які її складають: українців, росіян, євреїв, поляків, кримських татар і т. п. На жаль, таке розрізнення проводиться далеко не завжди. В українських дослідженнях ця проблема посилюється ще й тим, що в українській мові, на

відміну від багатьох інших, не існує диференціації термінів для національної та етнічної спільнот. Так, якщо в англійській мові є спеціальний термін для національної спільноти – британці, то в українській мові термін «українці» позначає як загальнонаціональну спільноту, так і етнічну;

- змішуються поняття етнічної та расової ідентичності. Здавалося б, досить очевидною є відмінність між расами як біологічно зумовленими спільнотами (європеїдна, негроїдна, монголоїдна тощо) й етнічними групами, відмінності між якими є більш багатоплановими, але акцент завжди переноситься на якийсь культурний компонент (мову, релігію, звичаї, традиції і т. п.). Тому навіть у найбільш складних випадках – при зіставленні етнічних груп, які відрізняються не тільки особливостями способу життя, культури та історії, але також і кольором шкіри або розрізом очей, необхідно диференціювати етнокультурні та расові ознаки;

- змішуються поняття етнічної ідентичності та ідентичності національної меншини. Традиційно поняття етнічної ідентичності вивчалось на групах етнічних меншин, тому багато хто став ставити знак рівності між етнічною групою та національною меншиною. Більш того, абсурдність цього положення посилювалася тим, що поняття етнічної ідентичності на практиці обмежували ще більше, застосовуючи його навіть не до всіх етнічних меншин, а тільки до меншин неєвропейського походження. Звичайно, це неправомірно, і поняття етнічної ідентичності може з однаковим успіхом застосовуватися під час вивчення як національних меншин, так і представників титульної національності, а серед перших – не тільки африканського або латиноамериканського, а й європейського походження.

Другий момент, який також дивує під час вивчення відповідної психологічної літератури, це неперехрещуваність двох основних ліній вивчення ідентичності – особистісної та соціальної. Мається на увазі відсутність зіставлень результатів досліджень особистісної ідентичності, виконаних в американській

психоаналітичній традиції (приймає за основу ідеї Е. Еріксона і його послідовників та концентрує свою увагу на індивідуальних аспектах ідентичності переважно в юнацькому віці) і підходів у європейській когнітивній та соціальній психології (це роботи, виконані в руслі теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і теорії самокатегоризації Дж. Тернера, а також у руслі теорії соціальних репрезентацій С. Московічі).

3.2.3. Структура національної ідентичності

Питання про структуру етнічної ідентичності у вітчизняній і зарубіжній літературі розроблено недостатньо. Деякі автори [5] виділяють в етнічній ідентичності два основні компоненти – когнітивний (поінформованість про етнічні групи – свої та чужі, самокатегоризація – використання етнічного ярлика-етноніма і т. п.) і афективний (почуття приналежності до етнічної групи; оцінка певної групи і ставлення до членства в ній і т. ін.). Розглянемо як приклад поняття про структуру ідентичності, представлене в роботах сучасного британського вченого М. Барретта [6]. М. Барретт досліджував структуру національної ідентичності в процесі її формування у дітей. У структурі ідентичності автор виділяє два основні блоки: когнітивний і афективний.

Когнітивний блок національної ідентичності складають наступні елементи:

- *знання про існування національної групи.* Що в цьому випадку мається на увазі? З точки зору дослідника, для того щоб на психологічному рівні відчувати власну національну ідентичність, людина повинна мати хоча б елементарні уявлення про те, що існує якась група людей, яка називається «англійці», «французи», «українці» тощо. Хоча це здається досить очевидним, на думку вченого, це дуже важливий момент, тому що до певного віку люди, цілком природно, не мають жодних уявлень про це, і те,

коли і як вони набувають подібні знання – може і повинно бути вивчено емпірично;

- *категоризація себе як члена національної групи.* Щоб усвідомлювати свою національну ідентичність, недостатньо знати про існування національної групи як такої. Не менш важливо так само знати, що ти сам також включений до складу цієї групи, тобто категоризувати себе як члена певної національної групи. З цієї точки зору важливо вивчити, як і коли відбувається подібна категоризація: чи то після того, як сформуються уявлення про існування якихось національних груп, чи то обидва ці процеси йдуть синхронно; або ж люди спочатку відносять себе до якоїсь національної спільноти, практично дуже погано уявляючи собі, що це за спільнота;
- *знання про національну територію.* Національна ідентичність, власне як і етнічна, тісно взаємопов'язана з уявленнями про територію, яку займає та чи інша держава або етнічна група. Це твердження правомірно для дорослих, але чи можна його поширити і на дітей? Чи можлива ідентифікація з національною спільнотою без сформованих уявлень про її географічне місцезнаходження, або знову-таки обидва ці процеси повинні розвиватися тільки комплексно – цей аспект також досліджений ще недостатньо;
- *знання про національні емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події та історичні постаті, які символічно репрезентують націю.* На погляд М. Барретта, все перераховане вище на психологічному рівні служить в якості індикаторів національної ідентичності. Наприклад, англійська королева, Тауер, five o'clock і т.п. є важливими і значними емблемами Англії й англійців як для них самих, так і для жителів інших країн і народів. Існують деякі історичні події і діячі, які також можуть складати дуже важливий компонент національної ідентичності. Наприклад, для англійців до таких історичних постатей належать королева Вікторія, Уїнстон Черчилль та ін. Немає сумніву в тому, що набір подібних емблем, подій і історичних постатей не буде раз і назавжди заданим. У різні епохи залежно

від історичного та соціально-культурного контексту він буде переоцінюватися і видозмінюватися. Яскравим сучасним прикладом зміни ставлення з позитивного на негативне є образ Леніна, раніше гіперпозитивної символічної фігури, в той час як зворотна тенденція проглядається в Україні щодо таких діячів як Іван Мазепа чи Степан Бандера. Як і коли люди освоюють ці репрезентанти, наскільки широкий і чим обумовлений спектр їх індивідуальних варіацій – це питання, які повинні бути в полі зору дослідника;

- *віра в спільне походження і загальну спорідненість членів національної групи.* Крім знань і уявлень, існує величезний пласт різних вірувань, який робить свій внесок у формування почуття національної ідентичності. Один із можливих варіантів – це віра в існування загальних прабатьків або предків. У цьому випадку національна спільнота починає сприйматися як спільнота, пов'язана не тільки єдністю культури, мови, території і т. п., але і «голосом крові», узами нинішньої або минулої спорідненості. У різних суспільствах значимість і поширеність вірування в спільне походження різна – для одних національних груп це дуже типово, для інших – нехарактерно. Необхідно з'ясувати – як, коли і в яких формах людина освоює його і як воно впливає на його національну ідентичність;
- *віра в те, що існують типові характеристики представників будь-якої національної групи: національні риси і національні стереотипи.* До досить типових вірувань, які позначаються на формуванні почуття національної ідентичності, відноситься також віра в наявність деяких характерологічних особливостей, властивих різним національним групам. Люди часто не можуть назвати ці типові риси, проте це не впливає на саме вірування. Наприклад, як показали порівняно недавні дослідження у Вірменії, в повсякденній свідомості вірмен уявлення про наявність специфічних національних рис має досить глибоке коріння. За даними Р. С. Оганджян, 90 % вірмен, які взяли участь в опитуванні, вважають, що існують типові

національні особливості, хоча тільки 46 % респондентів змогли назвати своєрідні етнічні характеристики вірмен;

- *вірування, про тісний взаємозв'язок індивіда і національної групи: відчуття подібності себе і національного типажу.* Ще один когнітивний елемент, що виділяє М. Барретт, – це ступінь приписуваної подібності між собою як членом національної групи і національним типажем. Цей елемент тісно пов'язаний із попереднім, оскільки встановлення ступеня подібності вимагає більшою чи меншою мірою сформованого національного аутостереотипу. Разом з тим, як впливає з вищенаведених даних, навіть доросле населення часто має труднощі з описом типового представника власної національної групи. Чи можлива оцінка ступеня подібності без формалізованого способу типажу? Як індивід встановлює цю подібність і які чинники на це впливають – ось питання, на які ще належить відповісти.

Афективний блок національної ідентичності, згідно з М. Барреттом, складається з наступних елементів:

- *суб'єктивна актуальність національної ідентичності.* Система ідентичності кожного індивіда завжди багатокomпонентна і національна ідентичність є тільки однією з її складових. При цьому зрозуміло, що у різних людей навіть схожі ідентичності матимуть несхоже значення і різний ступінь актуальності. Наприклад, наші попередні дослідження показали, що актуальність і ставлення до етнічної і національної ідентичності в українців східних регіонів України і західних істотно відрізняються: на заході етнічні, національні ідеї і почуття більш актуалізовані. Більше того, значимість і актуальність їх відмінні не тільки у різних індивідів, а й у одного і того ж індивіда в певних ситуаціях і різному соціально-історичному контексті. Наприклад, суб'єктивна актуальність українського громадянства буде різною залежно від того, знаходиться людина в Україні або за кордоном, в мирний час або під час війни і т. п.;

- *ступінь прихильності до національної ідентичності*: готовність відмовитися від неї і значення, що надається членству в певній національній групі. Ступінь прихильності до національної ідентичності у різних індивідів може варіювати дуже широко: одні люди не мислять свого життя поза своєю національною спільнотою, інші – мріють про еміграцію або хоча б формальну зміну громадянства. На думку дослідника, цей показник похідний від суб'єктивної оцінки членства в певній національній групі: чим позитивніше воно оцінюється, тим вищий ступінь прихильності;
- *почуття приналежності до національної групи*. З точки зору М. Барретта, почуття приналежності до національної групи містить в собі цілий комплекс взаємопов'язаних почуттів і емоцій. Це і почуття близькості до інших членів даної групи, і почуття групової згуртованості та національної солідарності, і, нарешті, власне почуття приналежності до національної спільноти. Як і коли вони формуються, від чого залежать і в яких взаєминах перебувають між собою і з іншими складовими емоційно-ціннісної сфери в різні вікові періоди – ось питання, які залишаються практично не вивченими;
- *ступінь прихильності і почуттів щодо національної території*. Раніше вже зазначалося, що національна ідентичність невіддільна від територіальних уявлень. Аналогічно і в афективній формі почуття національної ідентичності тісно взаємопов'язано з комплексом почуттів і емоцій щодо національної території. Як відбувається те, що під час воєн багато людей готові жертвувати життям заради п'яді рідної землі? На жаль, практично нічого не відомо про те, коли і як формується цей комплекс і як він змінюється з віком;
- *соціальні почуття типу національної гордості, національної сорому, національної провини і т.п.* Дорослі громадяни різних країн постійно переживають почуття, вивченням яких раніше практично не займалися. Їх часто називають національними почуттями, хоча за змістом вони можуть бути зовсім різні. Об'єднує їх лише те, що під час їх переживань люди гостріше, ніж коли б то не було, відчувають приналежність до своєї нації. Ці

почуття можуть бути позитивними і негативними за змістом та можуть викликатися найрізноманітнішими причинами. Дуже часто їх виникнення провокують будь-які національні символи або емблеми, наприклад ситуація підняття національного прапора. Однак це зовсім не обов'язково. Перемога будь-якого спортсмена або національної команди в престижних змаганнях може викликати у громадян країни, що спостерігають, припустімо, ситуацію нагородження, глибокі почуття, які прийнято називати національною гордістю. І, навпаки, негідна поведінка когось із співгромадян за кордоном або малоприваблива ситуація внутрішньонаціональної парламентської чи урядової кризи може викликати гостре почуття національного сорому;

- *національна самоповага*. Зарубіжна література рясніє роботами, в яких обговорюється проблема національної самоповаги. Показано, що необхідність досягнення високого рівня позитивної самоповаги є найважливішим мотиваційним фактором під час конструювання національної ідентичності. Тому люди підкреслюють або акцентують ті характеристики або атрибути, які представляють національну групу в позитивному світлі й ігнорують ті риси, за яких вона виглядає негативно або невиграшно. З цієї точки зору, індивіди будуть більше уваги приділяти подіям, які ініціюють актуалізацію почуття національної гордості, і будуть не помічати або витісняти з пам'яті події, що провокують почуття національного сорому чи провини. Однак питання про те, де, коли і як формується мотивація досягнення високого позитивного рівня національної самоповаги, поки також залишається відкритим.

Віддаючи належне багатоаспектності і ретельності розробки проблеми структури ідентичності у М. Барретта, ми вважаємо, що в структурі етнічної ідентичності повинен бути виділений і третій – поведінковий – компонент (тобто прихильність до традиційного способу життя, специфічних форм життєдіяльності, дотримання етнічних традицій, обрядів, практик і т. п.). На наш

погляд, саме цей компонент є базисним, може, не завжди добре усвідомленим, але, тим не менш, є основою переживання індивідом своєї належності до етнічної спільності. Тому відсутність виділення й аналізу цього компонента може призвести до спотвореного уявлення про ідентичність взагалі та етнічної ідентичності зокрема. Необхідність подібного виділення можна продемонструвати на наступному прикладі. Вивчаючи кілька років тому формування етнічної, громадянської та європейської ідентичності в Україні, ми зіткнулися з цікавим фактом: у більшості наших респондентів самокатегоризація себе як «європейців» була відсутня, тобто європейська ідентичність була взагалі не сформована або її формування перебувало в зародковому стані. Відсутність подібної самокатегоризації констатувалася, незважаючи на те, що в опитуваних був досить сформований когнітивний компонент (розуміння того, що Україна територіально розташована на європейському континенті, багато елементів її культури є близькими культурі інших європейських країн і т. п.). Певною мірою сформованим був і афективний компонент європейської ідентичності (висока позитивна оцінка європейської спільноти, розуміння її цінності, престижності і виражене бажання членства в ній тощо). Однак за даними поглибленого інтерв'ю та спеціальних методів дослідження саме відсутність спільності способу життя, реальної поведінки в різних формах життєдіяльності, досвіду вирішення щоденних практичних питань не формувало те переживання приналежності до європейців, яке стало б основою відповідної самокатегоризації. Це спостереження не відноситься до етнічної ідентичності, однак, оскільки формування будь-яких видів соціальної ідентичності відбувається за аналогічними законами, тому виділення поведінкового компонента в структурі етнічної ідентичності представляється правомірним.

Дозволимо собі ще один невеличкий приклад. Спілкуючись з українськими емігрантами в інших країнах, їхніми дітьми і онуками, ми звернули увагу на те, що часто найбільш пам'ятними спогадами про життя в Україні, такими, що

породжують відчуття ностальгії та ідентифікацію себе з українським етносом, є спогади про якісь характерні форми діяльності, неможливі або неприйнятні в інших країнах. При цьому неважливо, про що саме йдеться – приготування українського борщу чи вишивання характерних візерунків «хрестиком». Так, в однієї української емігрантки такі спогади були пов'язані зі збиранням грибів. Цей спогад залишався настільки емоційно насиченим, що, переказаний дітям, які ніколи не бували в Україні, викликав у останніх протягом багатьох років сильне бажання відвідати Україну з тим, щоб спробувати і «пережити» цю практику, настільки барвисто описану їх матір'ю.

3.2.4. Параметри етнічної ідентичності

Актуальність етнічної ідентичності. Однією з найбільш популярних характеристик ідентичності взагалі та етнічної ідентичності зокрема є рівень її актуальності для індивіда. (У цьому випадку актуальність – це, очевидно, найбільш вдалий, хоча і не зовсім еквівалентний переклад англійського терміна «salience», що буквально означає «опуклість»). Інтерес до цього параметру в контексті розгляду поняття особистості йде від традиційних досліджень «фігури і фону» в перцепції. Якийсь стимул може в силу будь-яких причин виступити в якості «фігури» на тлі всіх інших стимулів або іншими словами актуалізуватися (наприклад, склянка води для вмираючого від спраги буде, безумовно, таким «виступаючим» стимулом, так само як і стимул, що різко відрізняється від інших за будь-якими параметрами – квадрат на тлі кіл або червона пляма на тлі якого-небудь іншого кольору).

Вимірювання актуальності етнічної ідентичності залежно від інтерпретації авторами цього поняття може проводитися в двох варіантах. Для одних дослідників актуальність інтерпретується як значимість будь-якої категорії для індивіда, тому принцип її аналізу ґрунтується на інтраіндивідуальних

порівняннях категорій. Як конкретний інструмент для такого дослідження може використовуватися, наприклад, широко відомий тест Куна–Макпартленда «Хто Я?» в його класичному або модифікованому варіантах. У цьому випадку категорія, що цікавить дослідника, скажімо, та ж етнічність, буде аналізуватися з точки зору її наявності чи відсутності у відповідях досліджуваних, частоти, з якою вона буде зустрічатися, черговості появи тощо.

Інші автори (зокрема, С. Бочнер, В. МакГір і ін.) саме під час вивчення актуальності етнічної ідентичності підкреслюють важливість інтергрупових інтерпретацій. На їх погляд, актуальність етнічної ідентичності повинна аналізуватися в співставленні з вивченням цієї категорії в інших етнічних груп, і в першу чергу – в етнічній більшості. Результатом подібного порівняння повинен бути аналіз того, у якої ж групи актуалізація етнічної ідентичності вище, а у яких нижче, наскільки вище і т. п.

Значимість етнічної ідентичності. Наступний параметр, яким вчені зазвичай користуються під час аналізу ідентичності, це її значимість. (У зарубіжній літературі для позначення аналогічного поняття часто користуються терміном «centrality» – центральність). Уявлення про центральність етнічності також виходить із теорії К. Левіна. Відповідно до цієї теорії в кожній особистості необхідно розрізняти перцептивно-моторну зону і внутрішньоособистісну. У внутрішньоособистісній зоні, в свою чергу, виділяються центральні області та периферичні. Оскільки етнічна ідентичність є лише однією з субідентичностей у цілісній системі, під поняттям центральності (або значимості у вітчизняній літературі) розуміється важливість (або близькість до центру) цієї субідентичності для людини.

Багато авторів (зокрема, М. Кун, Т. Макпартленд, С. Бочнер та ін.) змішують поняття «актуальність» і «значимість», вважаючи, що відносну значимість або центральність тієї чи іншої категорії можна визначити за тим, яке місце у низці самокатегоризацій у відповідь на питання: «Хто Я?» вона займає. За такою

логікою категорія, названа першою, буде вважатися найбільш значимою для респондента, а названа останньою – найменш важливою.

Інші автори (зокрема, Н. Хутнік, 1991) не згодні з таким способом операціоналізації цієї категорії. На їх погляд, центральні елементи можуть краще або гірше усвідомлюватися індивідом, а це означає, що дуже часто шар найбільш значущих елементів може «залягати» глибше і тому з'являтися пізніше в ряді індивідуальних самоописів. Тому для виявлення значимості вони пропонують респонденту вибрати з усього набору самокатегоризацій п'ять найбільш значущих, з його точки зору, а потім проранжувати їх за ступенем важливості для нього. Спеціально проведене дослідження, метою якого було порівняння приписуваного категорії рангу і черговості її появи в ряду довільних самокатегоризацій показало, що ці два показники дійсно не збігаються. Зокрема, якщо говорити про категорію етнічної ідентичності, то в ряді самоописів тих респондентів, які взагалі про неї згадали, вона з'являється досить пізно, хоча ці ж опитувані приписують їй досить високий ранг за значущістю.

У теоретичному плані отримані дані стали підтвердженням гіпотези про відмінність понять актуальність і значимість, а також доказом необхідності їх операціоналізації тим способом, про який йшлося вище. З емпіричної точки зору важливо констатувати наступний висновок щодо етнічної ідентичності: етнічність, будучи досить актуальною категорією, для багатьох представників етнічної меншини, в той же час тільки для одиниць із них стає центральною категорією. Очевидно, цей результат є свідченням того, що члени етнічної групи добре усвідомлюють свою етнічність, але вона не стає ключовою точкою їх ідентичності.

Валентність етнічної ідентичності. Поняття валентності також бере свій початок від праць К. Левіна і, на думку багатьох вчених, залишається стрижневим для розуміння етнічної ідентичності. Валентність, як відомо, має

знак, тобто вона може бути позитивною або негативною. Валентність операціоналізується за допомогою суб'єктивної оцінки різних ідентифікацій: в найпростішому варіанті просто за допомогою оцінки їх як позитивних, нейтральних або негативних, в більш поглиблених варіантах – за допомогою спеціальної градуйованої шкали, яка точніше дозволяє оцінити рівень позитивності або негативності.

Н. Хутнік [8] спробувала співставити поняття валентності і поняття центральності. На її думку, про індивідів, для яких етнічна ідентичність має високий рівень значущості й одночасно позитивної валентності, можна сказати, що вони проявляють високий рівень самоідентифікації зі своєю етнічною групою. Ті ж члени етнічної меншини, у яких фіксується висока актуальність і значимість етнічної ідентичності в поєднанні з негативною валентністю, виявляють самонеприйняття як членів цієї спільноти.

Поняття самонеприйняття, аж до ненависті до себе, часто звучало в теоретичних побудовах щодо членів груп етнічних меншин. Разом з тим емпіричних підтверджень припущенням про те, що значна частина представників етнічної меншини повинна відчувати це почуття, не було. Н. Хутнік вирішила перевірити це положення і, обравши певні емпіричні показники самоненависті, дослідити цей феномен [8]. Результати, які вона отримала, були абсолютно для неї несподіваними: жоден респондент із представників етнічної меншини, який згадав етнічність під час самоопису (тим самим продемонструвавши актуальність етнічної ідентичності), а потім вибрав її в якості одного з п'яти найбільш важливих для себе самовизначень (тим самим підтвердивши її високу значимість), не оцінив її негативно. Абсолютно всі індивіди, які відзначали актуальність і значимість для себе етнічної ідентичності, продемонстрували її позитивну валентність. Таким чином, якщо припустити, що спосіб операціоналізації самонеприйняття правильний, то потрібно визнати, що всупереч більшості сучасних теорій етнічних меншин

члени цих спільнот не відчують самонеприйняття і тим більше – самоненависті.

Відома методика для визначення валентності етнокультурної ідентичності була запропонована Дж. Беррі [7]. Вона складалася з п'яти питань, що задаються в певній послідовності:

1. Чи вважаю я себе членом ... групи? Ні – Так
2. Чи важливо для мене бути членом ... групи? Ні – Так
3. Чи подобається мені бути членом ... групи? Ні – Так
4. Чи хочу я залишатися членом ... групи? Ні – Так
5. Чи відображаю я цю ідентичність в поведінці? Ні – Так

Прояв наявності позитивної ідентичності, на думку Дж. Беррі, будуть свідчити позитивні відповіді на всі п'ять запропонованих питань. З його точки зору, це найкращий результат, який свідчить і про позитивність ідентичності, і про її консолідованість та внутрішню узгодженість. Якщо ж хоч одна з п'яти відповідей негативна, це буде свідчити про негативну етнокультурну ідентичність. Зрозуміло, що ступінь негативу ідентичності може бути різним: від мінімального (тільки одна відповідь негативна) до максимального (коли негативні відповіді отримані на всі п'ять запитань).

3.2.5. Формування етнічної ідентичності та її види

Загальновизнаним є положення про те, що етнічна ідентичність в повному обсязі формується до підліткового віку. У дітей із сімей представників нетитульної національності часто спостерігається **феномен помилкової ідентифікації**, що полягає в тому, що діти сприймають себе як членів домінантної групи. За відсутності помилкової ідентифікації дослідники говорять

про **дифузну ідентичність** у дітей. Вона характеризується незрілістю усіх компонентів ідентичності: поведінкового (недостатня сформованість у дитини традиційних форм поведінки); когнітивного (відсутність необхідних знань про свою і чужі етнічні групи) і афективного (перебільшено позитивна емоційна оцінка своєї групи, високий рівень етноцентризму). З віком формування усіх цих компонентів призводить до виникнення **зрілої**, або, як часто її називають, **реалізованої етнічної ідентичності**.

З огляду на те, що для сучасного життя характерно існування в умовах поліетнічного середовища, було показано, що для аналізу процесу формування ідентичності краще користуватися не лінійною біполярною моделлю, а моделлю двох вимірів етнічної ідентичності. Що це означає? Спочатку більшість зарубіжних авторів вважала, що члени етнічних меншин користуються тільки однією шкалою для самовизначення – шкалою, яка демонструє ступінь ототожнення себе з рідною етнічною групою. У роботах останніх десятиліть з'явилися нові ідеї. Було продемонстровано, що представники етнічних меншин, будучи членами етнічних груп за народженням і членами національних груп за громадянством, визначають себе, використовуючи обидва ці параметри. Однак спочатку ці параметри не розглядалися незалежно. Як правило, з їх допомогою формувалася єдина шкала, полюси якої вони і складали. Наприклад, досліджуючи трансформацію ідентичності у мігрантів із В'єтнаму в Фінляндії, К. Лібкінд [9] пропонувала мігрантам для самоідентифікації стандартну 5-бальну шкалу, один із полюсів якої визначав відчуття себе виключно в'єтнамцем, а інший – виключно фіном. Такого типу шкали і є відображенням лінійної біполярної моделі.

Іншими словами, в лінійній біполярній моделі весь спектр вибору розташовується в межах біполярної шкали, полюсами якої є можливість максимальної ідентифікації зі своєю етнічною групою і можливість максимальної ідентифікації з чужою етнічною групою. Зрозуміло, що в цьому випадку мається на увазі, що обидві ці ідентифікації пов'язані обернено

пропорційною залежністю: чим вище ступінь ідентифікації зі своєю етнічною групою, тим нижче ступінь ідентифікації з чужою.

Згодом стало очевидним, що така модель не відповідає реальності: ідентифікації зі своєю і з чужою етнічними групами можуть здійснюватися незалежно. Тому була запропонована **модель двох вимірів етнічної ідентичності** [5], в якій зв'язки з обома групами розглядаються як незалежні один від одного. У найпростішому варіанті створення шкали це виражалося в тому, що замість однієї застосовували дві: шкалу ступеня ототожнення себе з групою етнічної меншини і шкалу, яка демонструвала б бажання або небажання членів етнічних меншин ідентифікувати себе з загальнонаціональною групою більшості (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1. Модель двох вимірів етнічної ідентичності:

А – моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою;

Б – біетнічна ідентичність;

В – моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою;

Г– маргінальна етнічна ідентичність.

В результаті багатьох етнопсихологічних досліджень склалося уявлення, що у більшості індивідів формується **моноетнічна ідентичність**, що збігається з приписуваною етнічністю. За сприятливих соціально-історичних умов моноетнічна ідентичність є позитивною (тобто оцінка власної етнічної групи і членство в ній забарвлене в позитивні тони і супроводжується позитивними емоціями). Подібний варіант зрілої ідентичності, як правило, супроводжується також позитивним ставленням до інших етнічних груп, збереженням толерантного ставлення до їх членів. Разом з тим у несприятливих соціально-історичних умовах позитивна моноетнічна ідентичність може приймати форму **етнічної гіперідентичності**, за якої позитивне сприйняття власної групи різко загострюється і веде до зростання негативного ставлення до інших етнічних груп і проявів інтолерантності і нетерпимості. В процесі акультурації цей варіант формування ідентичності відповідає сепаратизму.

Певна частина членів етнічних груп може конструювати **моноетнічну ідентичність із чужою етнічною групою**. Як правило, останнє відбувається тоді, коли чужа група – це домінуюча група, яка має більш високий статус, приєднання до якої сприймається членами етнічних меншин як спосіб поліпшення власного статусу і спосіб підвищення позитивності етнічної ідентичності. Якщо домінуюча група готова прийняти і приймає в свої ряди бажаючих приєднатися до неї членів інших етнічних утворень, то результатом подібної ідентифікації стає повна культурна і мовна асиміляція.

Якщо в індивіда спостерігається виразна ідентифікація з обома групами – своєї і чужої – це свідчить про формування **біетнічної ідентичності**. Традиційно вважається, що це найбільш адаптивний варіант формування ідентичності як для соціуму, так і для членів груп етнічних меншин, оскільки він передбачає можливість оволодіння багатою спадщиною обох культур без

шкоди для будь-якої з них. В процесі акультурації цей варіант формування відповідає інтеграції.

У разі якщо в індивіда не формується нормальна стійка ідентифікація ні зі своєю етнічною групою, ні з чужою, говорять про формування **маргінальної етнічної ідентичності**, що супроводжується внутрішньоособистісними конфліктами, відчуттям дезадаптованості і відчуженості від соціального оточення. Однак такі негативні соціально-психологічні наслідки спостерігаються не завжди за слабкої ідентифікації з етнічними групами. Члени груп меншин можуть зберегти позитивну ідентичність, не використовуючи етнічну складову. Це можливо шляхом надання переваг особистісній ідентичності, а також шляхом перебудови соціальної ідентичності на користь цивільної, слов'янської, континентальної або космополітичної ідентичності (тобто переходом до ідентифікації з об'єднаннями ще більш високого рівня) або ж на користь міцної ідентифікації з іншими складовими (сім'єю, групою рідних чи близьких і т. п.).

Згідно з Т. Г. Стефаненко, механізмами конструювання етнічної ідентичності є атрибутивні механізми: стереотипізація як особливий випадок атрибуції рис, коли індивіду приписуються характеристики, виходячи з його групового членства, і соціальна каузальна атрибуція або приписування причин поведінки індивідів на підставі їх групової приналежності. Обидва механізми виконують функцію групової диференціації і є двома видами єдиного атрибутивного процесу побудови етнічної ідентичності.

У літературі часто зустрічається уявлення про те, що процес формування етнічної ідентичності не завжди проходить гладко – структура етнічної ідентифікації нерідко буває внутрішньоконфліктною. Виділяються кілька типів таких конфліктів:

1. Конфлікт між інтеріоризованим автостереотипом власної етнічної групи, який задовольняє індивіда, і гетеростереотипом власної групи у значущій (наприклад, домінантній) аутгрупи, що суперечить йому.

2. Інший тип конфлікту виникає в разі категоризації себе як людини, яка належить до двох етнічних груп, які мають дисонуючі оціночні конотації у власних очах індивіда або в очах значущих інших. Подібний тип конфлікту, наприклад, часто зустрічається в емігрантів другого покоління у тому випадку, коли у них формується подвійна етнічна самокатегоризація при тому, що вони самі оцінюють це негативно, або їх батьки, ретельно оберігаючи ідентифікацію з власною етнічною групою, засуджують їх за подвійну ідентичність.

3. Ще один тип конфлікту можливий у випадку створення занадто ідеалізованого образу етнічного прототипу (рафінованого автостереотипу власної етнічної групи), який стає внутрішньою моделлю для наслідування і навіть конкуренції, при тому, що цей образ не втілений ні в якій конкретній людині в соціальній реальності.